

Zentsura ikasketak euskal literaturan: mugak zabaltzeko beharraz. Jon Miranderen kasua abiapuntu.

Estudios sobre la censura en la literatura vasca: sobre
la necesidad de ampliar los límites. El caso de Jon
Mirande

Etudes sur la censure dans la littérature basque : sur la
nécessité d'élargir les limites. Le cas de Jon Mirande

Studies on censorship in basque literature: on the need
to widen the limits. The case of Jon Mirande

ELIZALDE ESTENAGA, Amaia
(UPV/EHU-MHLI)¹

Noiz jaso: 2019-03-04

Noiz onartua: 2019-05-27

---

¹ Argitalpen hau MHLI (Memoria Historikoa Literatura Iberiarretan) IT 1047-16 ikerketa-taldearen US 17/10 (UPV/EHU) eta FFI2017-84342-P (MINECO) ikerketa-proiektuen parte da.

Testuinguru iberiarrean gailendutako ikuspegiak zentsuraren eta frankismoaren arteko baitezpadako lotura inplizitua ezarri ohi du. Hortik eratortzen den marko teorikoak muga hertsiegiak ditu zenbait testuingurutan jazotako zentsura egoerak azaltzeko. Jon Miranderen literaturgintza mugatu zuten indarrak aztertzerakoan, agerikoa da berrikuste teorikoaren beharra, nazioartean garatu diren proposamenen ildotik. Frankismo garaiko euskal literatur zentsuran sakontzeko, deszentralizatzeko kontzeptuala ez ezik, tenporala nahiz geografikoa ere gauzatuko dira.

Gako-hitzak: Euskal literatura, literatur zentsura, Jon Mirande.

La perspectiva dominante en el contexto ibérico fija una indudable conexión implícita entre el franquismo y la censura. Los marcos teóricos derivados de esta conexión fijan límites demasiado rígidos para explicar determinados tipos de censuras que ocurren en distintos ámbitos. A la hora de analizar las corrientes que limitaron la literatura de Jon Mirande, es latente la necesidad de una revisión teórica al albor de las nuevas propuestas que se han desarrollado a nivel internacional. Para profundizar en la censura literaria vasca en los tiempos del franquismo, hemos de recurrir no solo a la descentralización conceptual, sino también geográfica y temporal.

Palabras clave: Literatura vasca, censura literaria, Jon Mirande.

La vision dominante dans le contexte ibérique suggère une connexion indubitable entre le franquisme et la censure. Les signes théoriques dérivant de cette connexion fixent des limites trop rigides pour expliquer quelques types de censure en vigueur dans des différents domaines. Si nous voulons analyser les courants qui limitèrent la littérature de Jon Mirande, il est nécessaire de procéder à une révision théorique à la lumière des nouvelles propositions faites au niveau international. Pour mieux savoir comment se manifesta la censure dans la littérature basque pendant le franquisme, nous devons faire appel non seulement à la décentralisation conceptuelle mais également à la décentralisation géographique et temporelle.

Mots-clés : Littérature basque, censure littéraire, Jon Mirande.

The dominant perspective in the Iberian context fixes an unquestionable implicit connection between Francoism and censorship. The theoretical frameworks derived from this fixed connection, have too rigid limits to explain certain types of censorship that occur in different contexts. When it comes to analysing the elements that limited the literature of Jon Mirande, the need for a theoretical revision is latent at the dawn of new proposals that have been developed in international spheres. In order to delve deeper into Basque literary censorship during the Francoist regime, we have to resort not only to conceptual decentralization, but also geographical and temporal.

Key words: Basque literature, literary censorship, Jon Mirande.

Sarrera

Fenomeno zentsoreak izaera aldakorra du, historian zehar itxuraldatzen da eta, gainera, garaian garaiko indar zentsoreak ere askotarikoak eta konplexuak izaten dira. Hori da 80ko hamarkadaren hasieratik kritikari ezberdinek emeki landu duten ikuspegia, fenomeno zentsorea jendarte sistema totalitarioekin identifikatutako gertakari puntual eta noiz-nolako edo zirkunstantzialarekin lotzen duen teorizazioa zabaldu nahian. Artikulu hau txertatzen den euskal literatur eremuko zentsuraren ikerlerroari dagokionez, teorizazioa egoera makalean dago, ikerketen urritasunaren eta beste zenbait faktoreren ondorioz. Eremu hispanikoan egoera bestelakoa da, 70eko hamarkadaren amaiera aldera hasi baitziren agertzen zentsuraren gaineko ikerketen suspertzearen eta ikuspegi aldaketaren lehen zantzuak. Manuel Luis Abellánen *Censura y práctica censoria* (1978: 5-25) izan zen mugarri. Abellánek literatur eremuko zentsuraren ikerketen ikusmolde tradizionala –inkisizio garaiko zentsura ikergai zuena– eta Francoren erregimenpeko zentsuraren analisisien kopuruaren txikitasuna salatu zituen (1978: 27; 1987: 5). XX. mende amaieran Andrés de Blasek bi ezaugarri on aktualitatea eta elkarrekiko lotura azpimarratu zituen «El libro y la censura durante el franquismo: Un estado de la cuestión y otras consideraciones» (1999: 282-301) artikulua hasieran:

Ciertamente no será ocioso comenzar este artículo intentando precisar qué es lo que en él se entiende por censura, y hacerlo vinculándolo al tema que nos ocupa: el mundo del libro. No será ocioso porque pensamos que una causa directa de la ausencia de estudios sobre el tema, guarda íntima relación con la concepción que, a nivel de mera opinión general o de un modelo algo más específico entre quienes se han dedicado a estudiar la cultura del período considerado, se tuvo y se sigue teniendo de la misma. (Blas, 1999: 282)

XXI. mendearen lehen hamarkadetan Francoren erregimenpeko zentsuraren azterketen kopurua emendatuz joan den arren, ez da aldibereko eguneratze epistemologiko proportzionalik jazo. Arlo honetan egindako saiakerara interesgarria da Blasen «Censura y represión» (2007) lanaren ekarpena, psikoanalisiaren esparrutik edaten duen zentsurari buruzko marko teorikoa-

ren zabaltze proposamena, 1999ko artikuluan jadanik iradokitako ildoan sakontzen duena.

Joan Mari Torrealdai 80ko hamarkadan hasi zen euskal liburugitzaren alorreko Francoren erregimenpeko zentsuraren ikerketak argitaratzen, «Censura y literatura vasca» (1987: 65-98) lehen artikulua Abellánek argitaratutako *Censura y literaturas peninsulares* izeneko *Diálogos Hispánicos de Ámsterdam* aldizkariko monografikoan kaleratu zuen. Bere ikerketen hastapenak zentsuraren ikusmolde tradizioaletik erabat deslotu gabeko joera hispanikoan txertatzen badira ere, Torrealdai bera izan da debeku instituzionalen azterketa kuantitatiboez haratagoko bideak irekitzeko beharraz ohartarazi duena *Artaziak. Euskal liburuak eta Francoren zentsura 1936-1983* (2000) lanean, adibidez. Nazioarteko hainbat ikerlarik nabarmendu duten bezala (Müller, 2003; Freshwater, 2003; Darnton, 2014; Bunn, 2015 eta abar), azken hamarkadetan zentsuraren ikuspegi postestrukturalistak nahiz honekiko erreakzioek emandako eztabaida, kritika eta teorizazioak azaleratu dira, baina ez da literatura hispanikoaren eremuan honen oihartzunik nabaritu, ez eta euskal literaturarenean ere. Hala, fenomeno zentsorearen konzeptualizazioa gaurkotzeko nahiz zabaltzeko beharra azaleratu eta hutsunea betetzeko oinarriak proposatu nahi dira lan honetan, euskal literatur eremuko zentsura indarrak ahalik eta modu zehatzenean ikertu ahal izateko.

Aipatu berri den gaurkotze teorikoaren behararen nahiz aplikazioaren adibide gisa Jon Mirande euskal idazle paristarraren literaturgintzan askotariko indar zentsoreek izandako eragina erabiliko da. Horretarako, euskal eremuan nagusitu den (frankismoko) zentsuraren ikusmoldearen beharrezko deszentralizazio tenporal, geografiko eta teorikoa aplikatuko da, ertzugariko 50 eta 60etako hamarkaden panorama zentsorea zertan zen deskribatu eta konplexutasun hori ikertu ahal izateko. Deszentralizazio honek lotura zuzena du Izaro Arroita eta Lourdes Otaegik *Oroimenaren lekuak eta lekukoak* (2015) liburuko sarreran Gerra Zibilaren memoriaren harira aipatzen duten deszentralizaziorako behararekin (Arroita eta Otaegi, 2015: 13-18), Francoren erregimenpeko zentsuraren memoria zentralizatu homogeneo monolitikoak baldintzatzen baitu gaur (frankismoko) zentsurak euskal literaturgintzan izandako eraginaz daukagun ikusmolde partzial eta murrizta.

Zentsuraren azterketak eta euskal literatura: arazoak eta mugak

Euskal literaturaren eremu akademikoan ez da zentsurari buruzko teoria zabalik garatu. Ez dago, era berean, hutsune hori betetzeko tankera akademikoko zentsuraren inguruko bestelako teorizazio diziplinartekorik ere, literaturarako baliagarria izan litekeen kultur eta komunikazio ikuspegi zabal batetik egindako ekarpen teoriko-kritikorik, alegia. Horrek ez du esan nahi euskal literaturaren, kulturaren eta, oro har, komunikazioaren eremuan zentsurarik existitzen ez denik, ez eta fenomeno horri buruzko azterketa bat ere argitaratu ez denik ere, kopuruaren txikitasuna nabarmena izanagatik. Laburbilduz, euskal testuinguruko zentsurari buruzko ikerketen gabeziaren abiapuntua –edo horietariko bat, behintzat–, honako hau da: euskal eremuan ez da komunikazioari orokorrean, ez eta, zehazkiago, euskal kulturari, literaturari, erreparatzen dion zentsuraren teorizazio zabalik egin, baina horrek ez du zertan zuzenean zentsurari buruzko teorizaziorik eza, hau da, erabateko hutsunea, adierazten. Fenomeno bati buruzko muga teorikoak eta definizioak esplizituki ezartzen ez direnean, litekeena da implizituki egitea. Hala, salbuespenak salbuespen, han eta hemen egindako aipamen azalekoek osatzen dute gurean zentsuraz dugun ikuspegi heterogeneo sistematizatu gabea. Horri gehitu behar zaio egoera horren salbuespen diren ikerketetan erabili izan den ikuspegi hispaniko inportatua ez dela beti euskal testuingurua aztertzeko erabat egokia.

Literaturaren arloan, hiru ezaugarri nagusi ditu zentsuraren gainean gauzatutako ikerketak, kopuruari, aztertutako garaiari eta marko teorikoari dagozkienak. Urritasuna da euskal literaturan zentsurari erreparatzen dioten azterketen lehen alderdi azpimarragarria, Torrealdaik gauzatutako lanak, gehienak. Nabarmena da Abellán (1978, 1987) eta Blasek (1999) XX. mendearen azken herenean testuinguru hispanikoan salatzen zituzten gabezien antzekoak direla gaur egun euskal literaturaren esparrukoak. Antonio César Morenok «La censura franquista y el libro catalán y vasco (1936-1975) [...]» (2008) kapituluan nabarmendu bezala, hispaniar literaturan Francoren erregimenpeko zentsura editorialaren inguruko lanen kopurua handituz doa, eta oraindik ezagutza falta handia bada ere, egoera nabarmen hobea da euskal eta katalan literaturenarekin alderatuta:

[...] como ya señalaba Andrés de Blas, «los estudios sobre la censura y el libro [se mantienen] en un estado de desconocimiento». Afortunadamente, este espacio tan desnudo se ha ido cubriendo a posteriori con trabajos tan sobresalientes como [...]

La situación no dista de ser mucho mejor con referencia al tema de la censura editorial sobre los nacionalismos históricos, pues son contadas las investigaciones que se han centrado en ella. (Moreno, 2008: 143-144)

Bestalde, gurean egindako azterketa guztiek Francoren erregimenpeko garaian ezartzen dute fokua, eta, bigarren ezaugarri honi lotuta, zentsuraren ikerketaren tradizio hispanikoen testuinguruan garatu dira azterketok. Azken horrekin lotuta, hirugarren eta azken ezaugarria eremu hispanikoan egindako ikerketen eredu teoriko-kritiko-metodologikoaren mailegutza da. Honek guztiak, akademian nahiz honi dagokion esparrutik kanpo Francoren erregimenpeko zentsurari egindako azaleko aipamen ugariekin batera, bi ondorio nagusi ekarri ditu: bata, euskal eremuan era inplizituan eraiki den zentsuraren ideia Francoren erregimenpeko aparatuz zentsore instituzionalari lotzea, fenomeno historiko isolatu gisa; bestea, garai hartako zentsura aparatuz instituzionalak neurri errepresiboen bidez debekatutako edo moldarazitako literatur lanen azterketa kuantitatibora mugatzea. Bi ezaugarriok 80-90etako eremu hispanikoko literatur zentsuraren azterketan nabarmenak izan ziren eta Torrealdaik, gaiaren gaineko lehen argitalpenak eredu horren eraginpean gauzatu zituenak, mende berriarekin argitaratutako lanean ohartarazi zuen azterketa kuantitatibo hutsetik eratorri zitezkeen ondorioen okerraz, baita, era berean, hori ekiditeko alderdi kualitatiboak kontuan hartzeko beharraz ere:

Franco hil zenean zentsurak debekatu zituen liburuak uholdeka aterako zirela uste zuten batzuek. Ez ziren horrenbeste atera. Eta horra konklusioa: zentsura ez zen hainbestekoa izan eta ez zuen horrenbeste debekatu. [...] Negu gorria izan da zentsuraldia, eta ez urari bidea itxi dion ur-presa bakarrik. [...] Azterketa kuantitatiboaren ikuspegi honek akats bat baino gehiago du: ez du aintzat hartzen zentsuraren aurretiazko mekanismoen garrantzia, nola antzutzen duen; eta gainera, dimentsio soilki kuantitatibora mugatzen du zentsura. [...] Honekin guztiarekin esan nahi da zentsura ezin dela ulertu materialki soilki, osagaiak banan-banan hartuz bakarrik. Adiera

estuko ikuspegi kuantitatiboa osatu egin behar da.» (Torrealdai, 2000: 245-246)

Bestalde, Ibon Uribarrik oinarri teorikoak berrikusteko beharra iradoki du «Censura(s) en la traducción al/del vasco» (2013) artikuluan. Bere azterketa ikuspegi berritzaile batetik abiatu ez arren, honen amaieran zentsuraren birkontzeptualizaziorako premia azpimarratzen du: «la censura es un fenómeno muy complejo que no se agota en la censura institucionalizada, sino que se distribuye en muchas instancias más informales de control de la comunicación» (Uribarri, 2013: 43).

Aipatutako aurrekariak identifikatutako gabeziak eta bide berriak age-rian uzten dute orain gutxira arte erreferentzia gisa erabili den marko teoriko-kritiko-metodologiko hispanikoaren berrikuntzak kontuan hartzea lagungarria dela, baina, jarraian Miranderen kasuarekin azaleratuko den bezala, euskal eremuko literatur zentsuraren azterketen etorkizunari begira, marko hori ez da bere horretan eta besterik gabe euskal testuinguruko fenomeno zentsorearen azterketara aplikatzeko baliagarria. Hispaniar literaturari dagokion Francoren erregimenpeko zentsuraren memoria ez dator bat garaiko euskal literatur eremuan eragiten zuten indar zentsoreekin eta, beraz, memoria horrek desitxuratu eta zaildu egiten du ikerketa euskal literaturari dagokionez. Azkenik, arreta Francoren erregimenpeko zentsuran ezarri duen ikerketa tradizio hispaniarrak Estatuari lotutako instituzioak eragindako errepresio eta debeku neurriekin lotu ohi du zentsura, fenomeno honekiko hurbilpenean dagoeneko askotariko fruitu interesgarriak eman dituzten zentsuraren ulermoldearen inguruko eztabaidei entzungor eginez.

Francoren erregimenpeko zentsura instituzionalaren panorama konplexua

Euskal literaturaren eremuko zentsura ez da mugatzen Francoren erregimenpeko Espainiako estatuaren instituzioen debeku ekintza errepresioetara, horrexen erakusgarri da Miranderen literaturgintzan eragin zuten indar zentsoreen kasua. Euskal idazle paristarraren lanaren ezaugarrietariko batzuk dira, hain zuzen ere, hainbat literatur testu argitaratzeko izandako

behaztopak. Horren arrazoia, baina, ez zen izan Espainia barneko euskal lurraldeetan Francoren erregimenpeko zentsura instituzionalak gauzatutako ekintza errepresibo zuzena, ez baita sekula Mirandek sinaturiko idazlan baten harira instituzio horren zentsura zigorrik egon. Paradoxikoki, ukaezina da Espainiako estatuaren aparatu zentsoreak –baina ez horrek soilik– argitaratzeko ezintasunean eragina izan zuela, *Archivo General de la Administración*-en dauden unean uneko zentsura zigorrek jasotzen ez duten eragin zabal, sakon eta konplexua. Hala ere, Espainiako estatuaz gainera bazen tradizio luzeko beste instituzio bat euskal eremu zabalagoan eragiten zuena: Eliza (katolikoa). Ikuspegi orokor gisa, oso argigarria da Txomin Peillenek «*Igela* aldizkariatz: euskaldun heterodoxoen errebista» (2014: 185) artikuluen hasiera aldera deskribatzen duen 50etako zentsura egoera:

Urte haietan Euzko Gogoia, Jakin, Karnele eta Egan, ez zen beste aldizkaririk? Hegoaldean aldizkariaren erredakzioa, euskaldunen, frankisten eta elizaren zentsurengatik oso hertsia zen. Iparraldean, garai haietan ezkertiarak ez baitziren euskaraz arduratzen, euskal aldizkariak apaizen eskuetan zeuden (Gure Herria, Herria, Ezkila). Baionara etorri zenean Euzko Gogoian Mirandek eta bioi artikulua baztertu zizkiguten; Donostian Mitxelenak idatzi ezin zela edozer argitaratu hala nola zatika ere Jon Miranderen eleberria Eganen, bestela akabo aldizkaria.

Gorago aipatutako Torrealdairen liburuari Koldo Izagirrek egindako hitzaurrean (2000: 7-12) ere egiten zaio erreferentzia estatu kolpe frankistaren aurretik euskal eremuan zegoen instituzio zentsoreari: «Zentsore zentsuratuarenak artez adierazten du Francopeko giroa Euskal Herrian, pertsekuzioaren norainokoa» (2000: 8). Baina horrek ez du esan nahi Francoren erregimenpeko zentsurak Eliza katolikoaren irizpide zentsoreen kontra egin zuenik, alderantziz baizik, indartu egin zuen. Torrealdaik aipatzen duen bezala, aurretiazko zentsura Elizaren metodo ezaguna zen (2000: 24-25) eta irakurle zentsoreetariko asko elizgizonak ziren (2000: 47). Ana María Rodrigok *La política del libro durante el primer franquismo* (2016) tesian nabarmentzen du Erregimenaren bi zutabe nagusiak ziren *Acción Católica Española*-ren eta *Falange Española*-ren arteko desadostasunak desadostasun, bat egiten zutela egia bakar bat ezartzerako garaian:

[...] desde los principios autoritarios y totalitarios tanto de conservadores como de fascistas se defendía que debían existir una suma de verdades y proscribirse todos los escritos que las cuestionasen en tanto que minaran sus principios básicos. (Rodrigo, 2016: 42)

Hala, euskal literatura idatziari dagokionez, kontuan hartu beharrekoa da Espainian jazotako estatu kolpearean aurretik bazela euskal eremu osoa hartzen zuen Eliza katolikoaren zentsura instituzionala. Aurrekoari gaineratuta, gerraosteko Espainiako Francoren erregimenak panorama oso konplexua sortu zuen: batetik, tradizio luzeko instituzio zentsoreari beste bat gehitu zitzaion, balizko euskal nazio baten ezein adierazpen debekatzea helburu zuena (Torrealdei, 1987, 2000; Moreno, 2008); bestetik, zentsura instituzionalari zegokion egoera heterogeneoan gune ezberdinak sortu ziren. Frantzia barneko euskal eremuan euskal eliza katolikoak jarraitu zuen instituzio zentsore nagusia izaten, baina Espainia barnekoan Francoren erregimenpeko gobernuaren zentsura instituzionala gainjarri zitzaion eta, azkenik, printzipioz instituzio zentsorerik gabeko erbestearen gune berria sortu zen, beste biek baino berrikuntzarako irekitasun handiagoa eskaini zuena. Hala ere, Miranderen literaturgintzaren adibidearen bitartez azaleratuko den bezala, azpimarratzekoa da hiru guneok elkarloturik zeudela eta elkarrekiko eragina zutela.

Egoeraren azterketak agerian uzten duena da, naziotasunarekin lotutako berezitasunez haratago, ez dela nahikoa Espainiako estatuaren aparatu instituzionalaren jardunari erreparatzea Francoren erregimenpeko garaiko euskal literatura idatziaren alorreko zentsura indarrak aztertzerakoan. Eremu hispanikoan eraiki den Francoren erregimenpeko garaiko zentsuraren memoriaren oinarrian euskal testuingurura egokitutako deszentralizazio geografiko nahiz tenporala gauzatu beharra dago, fenomeno bere osotasunean ulertu ahal izateko.

Miranderen literaturgintzaren ezina, panorama zentsorearen konplexutasunaren adierazle

Francoren erregimenaren garaiko zentsura egoeraren konplexutasuna agerian geratzen da Miranderen literaturgintzari erreparatuz gero, izan ere, idazle hau izan baitzen euskal literaturaren 50eko hamarkadako berritze edo

modernizatzeko indarrean jarrera muturrekoena hartu zuena, Peillenen laguntzarekin. Miranderen euskarazko literatur sorkuntza 40ko hamarkadan hasi eta 60koan amaitu zen, bidean zentsurarekin lotutako pasarte ugari tartekatuz. Hemen horietariko batzuk besterik ez dira aipatuko, zentsuraren marko teorikoa zabaltzeko beharraren sintoma nagusienak azaleratzen dituztenen lagin bat.

Mirandek argitaratzeko arazoekin topo egin zuen lehen une aipagarrienetariko 50eko hamarkadaren hastapenean heldu zen, Francisco de Miangolarraren (1922-1995) bidez Caracasen poema bilduma bat kaleratzekoa zenean. Peillenek hainbat artikulutan argitaratutako testigantzen arabera (2005: 144-145; 2011: 225-227), Andima Ibiñagabeitiak (1906-1967) Mirande *Euzkadiko Irratia* klandestinoan elkarrizketatu ostean sortu zen zalaparta, paristarrak bilduman olerki erotiko zenbait bilduko zituela iragarri zuenean. Garai bertukoa da Pako Sudupek deskribatzen duen euskara eta liburu lizunei buruzko eztabaida, hori baitzen Elizaren instituzioak indar handinez debekatzen zuena: «lizunkeria». Hura ez zen gertakari isolatu bat izan, eta bazen Jean Casenavek ikertutako (1997) aurrekari ezagun bat: Jean Etchepare «Mirikua»ren (1877-1935) *Buruxkak* lanarena. 1910ean argitaratutako liburuko bi atalek eragindako polemika zela eta, idazleak berak baztertu zituen merkatutik salgai zeuden aleak. 1941ean Piarres Lafitteren (1901-1985) eskutik argitaratu zen berriz liburua, Eliza katolikoaren boterea eta muga moralak kolokan jartzen zituzten bi idatziak kenduta, eta ez zen 80ko hamarkada arte osorik argitaratu. «Nor eskola-emaile. Zer irakats» (1980: 51-63) atalean Eliza hezkuntzatik banatzearen aldeko argudioak ageri ziren eta «Amodioa»n (1980: 97-112) irizpide moral kristauen arabera onargarriak ez ziren maitasun aukerak. Honela azaldu zuen Lafittek bi kapituluaren zentsuraren pasarte berak prestatutako *Buruxkaken* argitalpenaren sarreran (1980 [1941]: 5-21):

Miriku gazteak sinetsi zituen aholku horiek oro eta 1910-ean ager-arazi zuen iburu bat, Buruxkak.

Egia erran, nor harritu? Adixkide eta ahaide gehienak harritu! Liburua hor zuten, bapo eta eder, bainan ezin onetsizko bi kapitulu hitsekin: batean, apezten eskoleri ezin aiherrago zagon, baizik-eta erlisioa dena ilunbe dela eta egiaren gordatzale bertzean, ausartzia

guziak bilduak zauzkan, itsusienak barne, amodio garbia eta bertze edozoin, berdin haizu emaiterainokoan.

Ahaide-adixkideek, bixtan da, beltzuri egin zioten. Ez zituela bada arima ahul edo minberak nahasi edo zaurtu behar, miriku gazteak etxen bahitu zuen bere liburu ozarra, nehorri bakar bat saldu gabe. Haatik adin batetako eskualtzale batek doiaipatzen bazion, hitz pollit batekin zart! Emanen zion present.

Liburu hori, ditaken eskuararik garbienean egina delakotz, nahi izan dugu salbatu: bi kapitulu dohakabeez arindurik eta hitz dorpexko bakar batez, zen bezala-bezala agertzen dugu. (Lafitte, 1980 [1941]: 13)

Francoren erregimenaren aurreko gertakari horrek garbi adierazten du Frantzia aldeko euskal literatura idatziaren gainean Eliza katolikoak zeukan boterea eta, beraz, kontrolerako gaitasuna. Kontaketa labur horretan Lafittek azpimarratu egin zuen idazlearen ingurukoak izan zirela haren autozentsura bultzatu zutenak, «arima ahul edo minberak nahasi edo zaurtu» ez zitzan: edonola ere, hogeita hamar urte beranduago elizgizonaren hautua izan zen Eliza katolikoaren boterea eta printzipioak auzitan jartzen zituzten atalak ezabatzea, eta lana atal horiek gabe kaleratzea, liburua «ditaken eskuararik garbienean egina» omen zelako. Hemen nabarmentzekoa da garbitasunaren ideia horrek, adiera gramatikala ez ezik, adiera morala ere bazuela garai hartan eta, zentzu horretan, Miranderen literaturgintzarentzako oztopo handia izan zela. Lafitte izan zen, beste elizgizon batzuekin batera, erotikoa izan zitekeen oro lizun edo pornografiko gisa sailkatu eta ahal zen heinean debekatu zuena. Hona hemen Peillenek Miranderen poemen argitalpenen harira sortutako eskandaluaz egindako kontaketa laburra (2014: 185):

[...] olerki bilduma 1953. urtean bukatua zentsura mota guztien-gatik ezin argitaratuz zebilen 1973. urtean Jon Mirande hil eta gero argitaratu zen. Batik bat, apaiz zenbait Miranderen aurka agertu ziren aurretik aitortu baitzuen bere bilduman olerki erotikoa batzuk egongo zirela. Apaiz horien artean Ipar Euskal Herrian, Aita Lafitte 'liberala', Aita Chabagno misiolaria; Hegoaldean, Aita Mocorroa Bilboko apezpikuaren ikustera joan zen, eta eskatu zion, lehen bai lehen, gazteria ustelduko zuten Jon Miranderen obrak Espainian de-

bekatuak izan zitezen, beraz euskaldun katolikoaren artean Vaticanoaren Indexa, baino urrunago joan nahi ziren, legez debekateraino: obispoaren erantzuna izan zen liburua debekatzen bazen hobeki salduko zela.

Gertakari horiek agerian uzten dute bazela Espainiako zentsura aparatu instituzionalaren koiuntura baliatzen zuenik Espainiako estatuak berezko ekimenez debekatzen ez zituen lanak debeka zitezen. Hala, gorago aipatu bezala, baziren loturak zentsura instituzional ezberdineko guneen artean eta, era berean, Espainiako zentsura instituzionalak indartu egin zuen euskal eremuan Eliza katolikoak gauzatutako indar zentsorea, hainbat irizpideri zegokionez, behintzat, idazlan erotikoen argitalpena kasu. Gai honen harira jazo zen eztabaidan ere izan zen zentsura ahaleginik, Mirandek 1953an Pariseko *Euzko Deya*-n argitaratutako «Liburu lizunetaz» iritzi artikulua zela eta Jean Chabagno misiolariak (1881-1975) gutuna idatzi baitzuen aldizkarira 1953ko urtarrilaren 9an. Jose Maria Larreak (1954-2018) *Miranderen lan kritikoak* liburuan (1985: 35-36) argitaratutako gutunean Chabagnok aldizkaria indexatzearekin egin zuen mehatxu, halako artikulua argitaratzen jarraituz gero. Jakina da baita ere 1961-1962 bitartean Federico Krutwigek (1921-1998) Mirande euskaltzain izan zedin hautagaitza aurkeztu zuenean Lafitterren betoak eragotzi zuela izendapen hori. Horra Frantzia eta Espainia aldeko euskal eremuen instituzio zentsoreak elkartzen dituen beste gertaera bat, Euskaltzaindia euskal eremu osoa hartzen zuen erakundea baitzen.

Frantzia nahiz Espainia aldeko itxitasuna zela eta, euskal literatura idatzia-aren modernizatze bat nekez gara zitekeen bertan: Elizaren instituzioak moral kristauaren zaintza egiten zuen eta Espainiako estatuak ez zuen inoiz honen gaineko kezka handirik erakutsi, *separatismo*-aren gaian ezik, Torrealdaik xehetasun osoz azaltzen duen bezala (2010: 241-243). Zorionez, bazen indar zentsorea eragiten zuten instituzioak behar bezala egituratu gabe zeuden gune bat: erbestea. Baziren, bestalde, euskal literatura idatzia-aren suspertze eta modernizatzerako baliabideak ipini zituzten elizgizonak ere, Peillenek aipatzen dituen (2005: 145) Salvatore Mitxelena (1919-1985), Nemesio Etxaniz (1899-1982) eta Jokin Zaitegi (1906-1979), besteak beste. Azken horrek zuzendutako Guatemalako *Euzko-Gogo*a (1950-

1959) edo Rafael Pikabea enpresari erbesteratuaren Donibane Lohizuneko *Gernika* (1945-1953) bezalako aldizkarien bidez hasi zen berritze hori gertatzen, Mari Jose Olaziregik *Euskal eleberraren historia*-n (2002: 68) aipatzen duen bezala. Peillenen (2005: 131) testigantza arabera, 1956an, Miarritzera mugitzearekin batera, guztiz aldatu zen *Euzko Gogoa*-ren kutsua:

Euzko Gogoa Biarritzera 1956an aldatu zenean Zaitegik sekulako arazoak izan zituen Iparraldean eta nahi zuenaren argitaratzeko askatasuna galdu zuen: hain zuzen orduko Miranderen olerkiak eta nire artikulua ezin zituen publikatu eta aldizkaria gehienbat Salaberri apezaren antzerki arkeoruralista edo antzeko literaturarekin, heraldika saioek bete zuten, ito arte.

Hala, idazle berritzaileek, Mirande barne, bertan argitaratzeari utzi zioten, eta Donostiako *Egan* (1948-...) aldizkarira pasa ziren. Kutsu *separatista* izan zezaketen olerkiak ezin zituzten Espainiako estatuaren kontrolpean zegoen aldizkari horretan argitaratu, baina bestelako berrikuntzak onartzen ziren, ez mugarik gabe, baina. 1959an *Aur besoetakoa* ipuin-berria argitaratzeko ezezkoa jaso zuen Mirandek *Eganeko* zuzendari Koldo Mitxelenaren (1915-1987) eskutik, berak eta beste bi lagunek idazlana irakurri zutela esanez. Mirandek ondorioztatu zuen bi horiek Antonio Arrue (1903-1976) eta Aingeru Irigaray (1899-1983) zirela. 1959ko martxoaren 19an Ibiñagabeitiari igorritako gutunean, Mirandek Mitxelenaren erantzunaren zati bat transkribatu zuen, eta bertan zioen idazlana ederki idatzita zegoela, gaia berria zela, biziro adierazita zegoela eta «garbiro» erabilia, baina ezin zezakeela *Eganen* argitaratu. 1959ko martxoaren 24an jakinarazi zion Mirandek Peilleni Mitxelenaren erantzuna, bai eta mezu antzekoarekin Irigarayren aldetik jasotako gutunarena ere:

Mitxelenaren guthun bat hartu berri dut [...]; goraiphuak egiten derauzkit ene ipuin-berria gatik –bainan ezin publika eraz dezakela borobilki erraiten deraut... bertzela *akabo aldizkaria*. Andimari igorri deraukiot, eia Amerikan argitaratzeko biderik hatzemanen duenik... Irigaray'ek ere idatzi deraut, eta hari ere gustatu omen zaio; bainan ezin publika ditekela hark ere diost. Hainbat gaixto euskal publikoa-
rentzat! (J. Mirande, 1995: 155)

Aldiz, 1969an *Lur* argitaletxeak *Haur besoetakoa* garai hartan hautazkoa zen aurretiazko zentsura pasatzerakoan, Francoren erregimenpeko Espainiako estatuaren zentsura instituzionalaren irakurleak ez zuen argitalpeneko inolako oztoporik ipini. Hala erakusten du urte hartako abenduaren 22an «19» irakurleak sinatu zuen txostenak, jarraian transkribatutako oharren bidez argitaratzeko baimena ematen duen aldetik:

NOVELA DRAMATICA – Un solteron que tenia el vicio de emborracharse se quedó a cargo de una ahijada suya de bautismo por orfandad. Prometio su mano en matrimonio a una mujer. Y empezó el drama pues quería mucho a la ahijada y ésta no quería de ninguna manera que se casara. Por otra parte, él tampoco quería casarse, pero tampoco se atrevía a dar en cumplimiento una palabra dada y romper unas ilusiones creadas a una mujer. No contiene nada inmoral ni político
PUEDE AUTORIZARSE²

Adierazgarria da oso 1959an *Egan*-ek eta 1969an *Ministerio de Información y Turismo*-k hartutako erabakien arteko ezberdintasuna. Pentsa liteke 1966ko legedia aldaketak baldintzatutako aldaketa izan zela, baina zaila da halakorik defendatzea, *Ley de Fraga* delako legepean ere lan asko debekatu zituztela kontuan hartuta, Espainiaren *separatismo*-aren ideari lotutakoak gehienbat. Azalpenak, beraz, beste bat behar du izan, ez duena lotura zuzenik Espainiako estatuaren zentsura instituzionalaren irakurleekin.

Azalpen hori osatu ahal izateko, kontuan hartu beharreko elementu bat euskal eremuko euskal irakurlea da. Etchepereren *Buruchkak* liburuaren kasuan gertatu bezala, euskal irakurleagoak ere indar zentsorea eragin zezakeen, literatur lanen debekua lortzeraino, Espainiako estatuko zentsura instituzionalaren errepresio aparatua joz gero. Beraz, errepresio neurri puntual bezala haratago, horien bitartez norbanakoengan aktibatutako zentsore eta autozentsoreen barneratzean eta horien arabera moldatze kulturean zetzan aparatuen xedea. Sorkuntza nahiz argitaratze prozesuen hainbat elementutan eragiten zuen presio horren hainbat adibide daude, hala nola, Mirandek Zaitegiri 1956ko urrian igorritako gutunean «Larraz-

² Alcalá de Henareseko *Archivo General de la Administración*-en jabetzapeko dokumentua, bertan kontsultagai.

ken gau batez» olerkiarekin batera helarazi zizkion oharra eta iruzkina. Gutuneko oharrean jakinarazi zion gutuna edonork ez ulertzeko moduan idatzi zuela, «*vulgum pecus*»-ak ez ulertzeko moduan, zehazkiago:

Nire poema dagoeneko amaiturik dut eta honekin batean igorten derautzut gehiago luzatu gabe. Beldur naiz ilhun goibel eta ulhergaitz samarra irudituko zaizula. Egia date... Alabainan ez dut nahi izan edozein irakurlek aisa ulhert dezan; dakhuskezunez, poemaren guna oso nire baithatikoa da, oso subvektivua, eta neholaz ere ez nuke nahi nire sendimenduen berri *vulgum pecus*-ak jakin lezan. Hots, gutientzat dut idatzi neurthitzalde hori (bertzeek ere zerbaiska goza ahal dezatentzat, hargatik, saiatu naiz forma den aldetik ahalik aphañain egitera, hoskidetzaz, akzent-jokuaz, hitzen hautuaz) bainan zeuri, ez bakharrik ene adiskide, bainan aphez eta beraz giza-gogoaren ezagutzaile bait zara, aphañur bat azalkatu nahi neraukezu. (Mirande, 1995: 119)

Beste adibide bat da Mitxelenak Peilleni 1957ko urriaren 24an emandako erantzuna, bere idazlan bat «guzien gogorako» izango ez zela eta ezabaketa batzuk egiteko baimena eskatuz:

[...] Urrengoa, aurtengo 5-6'garrena, Eguerri-inguruan irtengo da. Ortan agertuko da zurea. Eta aurrenik milla esker egin diguzun mesedeagatik. Irakurgai bizia bidali diguzu benetan. Baiñan beldur naiz oso-osorik eztugula argitara ematerik izango. Ez zurekin bat enatorrelako geienetan, baizik... guzien gogorako etzelako izango. Baimena emango aal zeniguke zenbait gauza baztertzeko, deus eransten eztiogula jakifia? (2004: 120)

1964ko beste gutun batean garbiro ematen du Mitxelenak aditzera instituzionalak ez ziren irakurleen mehatxua hor zela:

[...] Gauza bat azaldu nahi nizuke, zuk diozun bezala etzelakoan bainago. Mirande'rekiko auzia –eta biotzez damu dut neroni orretan parte izan naizela- artikuluañen gaiarengatik sortu zen, eta ez agintarien baizik irakurleen beldurrez. (Mitxelena 2004: 161)

Ibiñagabeitiak ere irakurlegoa oztopo gisa sentitzen zuen Miranderen *Aur besoetakoa* argitaratzeko, Caracaseko erbestean bazen ere. Idazleak argitalpenarekin laguntzeko eskatu zionean, arazo nagusi gisa traba ekonomikoak

aipatu zizkion, baina 1959an Salvatore Mitxelenari Habanara igorritako abuztuaren 21eko eskutitzean ez zen horri buruz mintzatu, bai ordea eskandaluaren aferaz:

[...] emen naukazu berriz ere Bergili'ren neurtitzetan pulunpatuta, itzulpen egoki bat egin naiez. Ez da errex giro txepel ontan. Mirandek bere azkenengo eleberria igorri dit, laburra eta luzea erabat, ia irurogei orrialde ditu ba. Oso ederra, bikainki idatzia, baiñan oso zikina korapilloa oso baitu likitsa. Ala ere sikologiz eta erran ederrez gainezka. Argitara nai luke, baiña sortuko luken eskandalua ez litza-ke makala izango.³

Zentsura indarrek –ez soilik zentsura instituzionaletik etorritako debeku ekintza errepresibo zuzenek– baldintzatzen zituzten elementu askotarikoak saihesteko sortu zuten Mirandek eta Peillenek *Igela: euskaldun heterodoxoen errebista* (1962-1963) aldizkaria eta, beharbada, momentu horretan inoiz baino nabarmenago agertu zen euskal irakurlekoak eragiten zuen zentsura indarra. Horregatik, 1963ko azaroaren 11n Jon Etxaideri adierazi zion bezala, proiektua bertan behera uztea erabaki zuten:

Berri on bat jakin erazi bear dizut: Igela uzten dugu, Peillenek eta nik, aski dirurik igorri genduela horretan konturaturik. Ondikotz! Berri on ori, berri txar baten ondorioa da, alegia, ez bakarrik gure aldizkaria, baina euskaltzetasunezko –eta euskaldungoazko- edozein ekintza ere uzten dudala gaurgero.

Bainan bearbada Mitxelenak ene erabaki honen berri jadanik eman dizu? Ezen erabakiaren zioa izan da Egan-en ez dutelako nai izan ene idazlan bat publikatu, aski konformista ez zelako noski. Ba dakit hori gauza txikia dela, eta ez lenengo aldiz agitzen zaidana, gainera. Bainan, hain zuzen ere, azken urteotan euskaldun, euskaltzain eta euskaltzaleen gandik jasan izan ditudan irain ugarien ondolik zetorrelako, gogoan artu dut hori izango zela delako jendeen gandik eroango nuen azkenengo umillazioa. (1995: 221)

³ Euskaltzaindiaren jabetzapeko dokumentuak, Azkue Bibliotekan kontsultagai.

Gutun horretan bertan, ordura arte Espainiar Estatuko zentsura instituzionalari erreferentzia egiteko soilik erabili izan zuen «zentsura» hitzaren eremua zabaldu zuen:

[...] ez bainaiz sekula majoria handia-ren aurrean belaunikatuko, Antzoki triste hori uzten dut, beraz, bainan pentsa dezakezu zer sentimendurekin: leenago nik bezala pentsatzen ez duten euskaltzaleok maite eta estimatzen ba nituen, euskaldunak zirelako, orain, ene zentsuratzaillen ta laidostatzaillenen joku itsusien aintzinean, gorrotoa asi da ene biotzean kabitzen. (1995: 222)

Miranderen literaturgintzak askotariko indar zentsoreekin izandako harremanen laburpen honek erakusten du Francoren erregimenpeko zentsura instituzionalaren garaian euskal literaturan eragiten zuten indar zentsoreen panoramaren berezitasunak nazio aferaz haratagokoak zirela, bai iraganeko bestelako indar zentsoreek aktibo jarraitzen zutelako, bai euskal literatur eremuaren egoera ezberdina zelako bereizi diren hiru guneko geografiko-administratiboetan. Hortaz, Francoren erregimenpeko zentsura egoeraz erakitze bidean den eremu hispanikoko memoria ez dator bat garaiko euskal literaturan eragiten zuten indar zentsoreen panorama osotu batekin. Bestalde, eredu teoriko hispanikoan gailendu den zentsurari buruzko teorizazioa, Francoren erregimenpeko zentsuraren berreraiketatik abiatuta, zaharkituta dago eta, arestian aipatu bezala, nazioartean jazotako eztabaida kritikoen ekarpenekiko arreta txikia agertu du. Horrek ez du esan nahi azken urteotan ikerlariak zentsuraren definizio tradizionalak jasotako kritikez ohartu ez direnik, bada berrikuspen teoriko-kritikoen jakitun izanik hauek baztertzeko hautua egiten duenik. Besteak beste, Fernando Larrazek (2008) Sue Curry Jansenek (1991) egindako ekarpena aipatzen du, baina bere ildo teoriko-kritikoa zentsuaren ulermolde zabalago horretatik kanpo kokatzeko⁴. Horren emaitza estatuarekin eta totalitarismo edo autoritarismoekin baitezpadako lotura ezartzen duen zentsuraren definizio bat da:

⁴ Curryren ekarpena aipatu aurretik zedarritzen du zein den interesgarria iruditzen ez zaion zentsuraren ikuspegia: «Aquella definición amplia puede llevar a la falaz conclusión de que cualquier espacio cultural está sometido a diversos mecanismos censorios equiparables a la censura gubernativa: un editor que decide no publicar un texto que se le ha presentado y que no concuerda con las líneas ideológicas de su sello o con su política editorial estaría ejerciendo la censura; también

Otra acepción de censura más estricta, que es la que aquí interesa, se relaciona con Estados totalitarios y autoritarios. Esta definición no se refiere a unas prácticas de comunicación social más o menos espontáneas, a estrategias mercantiles, a las normas y cánones de un campo cultural concreto o a las leyes legítimas de que un estado se dota para proteger individualmente a sus ciudadanos. Al hablar de censura editorial en este segundo sentido apuntamos a una restricción administrativa e institucionalizada de la libertad de expresión como medio de impedir la diversificación de discursos políticos, morales, religiosos, etcétera. Aunque ambas acepciones tienen una ligazón semántica, han de ser netamente diferenciadas para no caer en equívocos: la censura política es una institución diferente y autónoma de las reglas del campo cultural, si bien ambas inciden a su manera sobre la producción literaria y la primera puede valerse de la segunda para conseguir sus fines. (Larraz, 2014: 22)

Estatu totalitario eta autoritarioez kanpo zentsuraren izatea ukatze horri gehitu behar zaio zentsura ekintza gubernamental errepresiboekin soilik lotzearen ezaugarria, kultura politikaren alderdi «negatibo» gisa, bestelako politika «positiboan» harreman antitetikoan (Larraz, 2014: 23). Jarraian ikusiko denez, Blas (1999, 2007, 2008) izan da panorama horretan salbuespena, Francoren erregimenpeko egoera historikoaz haratagoko literatur zentsuraren azalpen bat osatzen aritu dena, Francoren erregimenpeko zentsura bera ere sakonkiago ulertzea ahalbidetzen duena.

---

lo haría una masa social cuyos gustos condenan a un determinado patrón literario al ostracismo o que obliga a un editor a rechazar un ejemplar, cualesquiera que sean sus calidades estéticas e intelectuales, por considerarlo una inversión incierta; un legislador que pone cotas a la libertad de expresión para preservar la libertad y el honor de terceras personas y el juez que hace que esa ley sea aplicada también actuarían como censores de acuerdo con la definición que hemos dado; actuarían asimismo como censores los críticos que consagran determinadas tendencias en perjuicio de otras; incluso, en último término, un autor sería censor de sí mismo si pone su inteligencia y su creatividad al servicio de una causa o sistema concretos –de carácter político, estético, social, filosófico...– pues estaría censurando cualquier otra posibilidad.» (Larraz, 2014: 21-22)

Euskal literatur eremuko zentsura aztertzekeo abiapuntu aldaketa: eredu hispaniarraren hutsunetik zentsuraren teoriaren zabaltzera

Euskal literaturaren eremuko fenomeno zentsorea Francoren erregimenpeko Espainiako estatuaren zentsura instituzionalak gauzatutako errepresio neurri zuzenen bidezko debekuetara mugatzen duen planteamendu teorikoa ez da nahikoa Miranderen literaturgintzan eragin zuten indar zentsoreak azaltzeko, ez eta, oro har, 50-60etako euskal literatur eremuan izan zirenak azaltzeko ere; izan ere, errealtate hori Francoren erregimenpeko garaiaren osotasunera heda daiteke. Bestela, ikuspegi hori onartzeak eskatuko luke Frantzia aldeko euskal eremuan edota erbestean topaturiko hainbat oztopo zentsura gisa ez sailkatzea, bai eta 1936ko estatu kolpearen aurretik eta Francoren erregimenaren ostean ez dela zentsurarik izan aitortzea ere⁵. Ikuspegi honek are zentzu gutxiago dauka literaturaren kasuan, esparru susmagarritzat jo izan baita, Catherine O'Learyk *Censorship Across Borders: The Reception of English Literature in Twentieth-century Europe* (2012) liburuaren sarreran dioen bezala. Gobernuek maiz hartu baitute mehatxutzat literatura, fikzioaren erakarpena eta askatasun desira piztu baititzaize, hau da, botereak bere egiaren diskurtsoaren bidez eraikitako errealtateetatik aldentzeko arriskua lekarkeena:

[...] the threat from literatura perceived by governing bodies is often that the writer will be more persuasive in his argument than the politician, and that the fictional system he describes will seem more attractive than the everyday reality of the reader. In short, the censors fear that an author's worlds will influence and move the reader to seek change in his personal circumstances. As Ilan Stavans argues in an interview with Verónica Albin, «fiction has always been

⁵ Beste maila batean, zentsuraren definizio murriztegi horrek estatu (autoritario) baten izatea eskatzen duen heinean, lotura hori absurdora eramanda, euskal estaturik sekula izan ez denez euskal testuinguruan zentsurarik ere ez dela egon ondoriozta liteke. Baina, muturretara jo gabe ere, ez da oso zentzuzkoa iradokitzea estaturik gabeko jendarte batean zentsurarik egon ezin daitekeela, edota bere burua autoritario gisa bataiatzen ez duen estatua zentsore gisa jardun ezin denik.

understood to have a double edge – it allows for an escape from routine and it also showcases the possibilities of freedom» (Albin: 2005, n. pag.) (C. O’Leary, 2012: 4)

Eredu hispanikoan gailendu den zentsuraren planteamenduak Francoren erregimenpeko zentsurari buruzko diskurtsoa bere egiten du, hau da, Erregimenak «zentsura» izendatu zuenari soilik aitortzen dio *zentsuratasuna*. Baina horrek arazoak sortzen ditu, legediari dagokionez 1966ko *Ley de Fraga*-n jadanik ez baitzen «zentsura» hitza aurretiazko zentsurari erreferentzia egiteko baino erabiltzen, gainontzeko debeku arauak «adierazpen askatasuna»-ren mailako eskubide eta muga gisa zedarritzen ziren. Beraz, ikusmolde hori errespetatuz, zentsura *strictu sensu* 1966an bere azkenetan zela esatea zilegi litzateke eta, *Ley Antilibello*-n terminoa aipatu ere egiten ez denez, 1977rako guztiz desagertutzat jo liteke. Baina bere burua aparatu zentsore instituzional gisa definitzen duenik ez egoteak zentsuraren egitatea desagerarazten du? *Archivo General de la Administración*-en dauden liburu nahiz aldizkari zigortuei erreparatuta, erantzuna ezezkoa da. Eredu hispanikoaren baitan arazoa saihesteko konponbideetariko bat zera izan da, zentsura instituzional horren epea 1978ra arte luzatzea, 1966tik ordura arteko tartea trantsiziozko eta erreformista gisa sailkatuz. Ricardo Martín de la Guardia *Cuestión de tijeras. La censura en la transición a la democracia*-n (2008) zera dio 1966ko *Ley de Fraga*-ren harira:

[...] si bien suprimía la censura previa y las consignas, introducía una serie de dispositivos más sutiles para que el Estado no perdiera la iniciativa. El entorpecimiento de la libertad de expresión a través de multas, suspensiones y cierres de diarios y revistas reveleba el espíritu fiscalizador de la nueva legislación detrás del disfraz aperturista. (Martín de la Guardia, 2008: 14)

Honek agerian uzten du zentsuraren fenomeno bere osotasunean ulertu ahal izateko, deszentralizazio geografiko eta tenporala ez ezik oinarri teorikoena ere beharrezkoa dela. Alta, Martín de la Guardiaren arabera 1978ko Espainiako Konstituzioarekin amaitu zen betiko zentsura, «con ella terminaron décadas de fiscalización estatal y se enterraron definitivamente la censura y los secuestros arbitrarios» (Martín de la Guardia, 2008: 15). Hala, demokrazia gisa bataiatutako Espainiako zuzenbide estatuaren sorrerarekin

lotzen da zentsuraren amaiera. Baina, hori hala bada, ordutik aurrera Estatuaren eskutik etorritako debeku neurri errepresibo zuzenak, Torrealdaik berriki argitaratutako *Asedio al euskera. Más allá del libro negro*-n (2018) deskribatzen direnak, besteak beste, ez dira neurri zentsoreak? Eta liburu horretan agertzen diren Estatuaren ildoarekin bat egiten duten (printzipioz) errepresiboak ez diren bestelako legeak, edota komunikabideek hauspotzen dituzten aditu nahiz ez adituen baieztapen/iritziak ere ez? Zentsura instituzio jakin baten ageriko debeku nahiz ezabaketa ekintza errepresiboekin lotzen duen teoria tradizionalak sorrarazten ditu plazaratutako moduko zalantzak eta, arazoa oinarri teorikoetan dagoela iritzita, zentsuraren ulerkera horrek zabaltzera egin du nazioarteko joera kritikoen eskutik.

80-90etan jadanik marxismoaren eta postestrukturalismoaren eskutik jasoak zituen zentsuraren teoria tradizionalak hainbat kritika, bai eta proposamen berriak ere, ondoren eremu anglo-saxoian garapen sakonagoa izango zutenak, *New Censorship Theory delako lerro teoriko-kritikoaren eskutik* (Richard Burt, 1994, 1998; Judith Butler, 1997, 1998; Sue Curry Jansen, 1991; Annette Kuhn, 1988; Michael Holquist, 1994; Beate Müller, 2003; Helen Freshwater, 2003 eta abar). Matthew Bunnek «Reimagining repression: New Censorship Theory and after» (2015) artikuluan azaltzen duen bezala, ikuspegi berritzaile horren arabera zentsura ideologiarekin lotutako fenomeno unibertsala da, komunikazioaren ezaugarri bat; indar ezabatzailea bezain garrantzitsua du indar produktibo edo sortzailea eta debeku funtzioa ez ezik, autorizazio funtzioa ere badu. Instituzio jakin baten ezabaketa neurri errepresiboa zentsuraren alderdi formala –agerikoena– besterik ez da, zabalagoa den egiturazkoarekin alderatuta.

Eremu hispaniarrean zabaltze teorikoaren arrastoa txikia da, eta Blasena da lerro horretan kokatzen den proposamenik interesgarriena. Blasek (1999: 286-287; 2007) botereari lotutako fenomeno diskurtsibo unibertsal gisa aurkezten du zentsura, eta bere funtzionamendua ikuspegi psikoanalitikoetik abiatuta aztertu. Planteamendu horrek oinarri sendoak dauzka Francoren erregimenpeko zentsurari dagokionez ere, Espainiako estatuaren zentsura instituzionalaren lege testuek lotura esplizitua egiten baitute zentsuraren eta egiaren artean eta, beraz, zentsura boterearen egiazko edo egiaren diskurtsoarekin lotzen da zuzenean. Hona hemen nola justifikatu

zuten egiaren izenean zentsura 1937ko *Boletín Oficial del Estado*-ren (BOE) 89. zenbakian *Delegación de Prensa y Propaganda*-ren sorrera zela eta argitaratutako 180. dekretuaren hasieran:

La gran influencia que en la vida de los pueblos tiene el empleo de la propaganda, en sus variadas manifestaciones, y el envenenamiento moral a que había llegado nuestra Nación, causado por las perniciosas campañas difusoras de doctrinas disolventes, llevadas a cabo en los últimos años, y la más grave y dañosa que realizan en el extranjero agentes rusos al servicio de la revolución comunista, aconsejan reglamentar los medios de propaganda y difusión a fin de que se restablezca el imperio de la verdad, divulgando, al mismo tiempo, la gran obra de reconstrucción Nacional que el nuevo Estado ha emprendido. (BOE 1937, 89: 134)

1938ko BOE-ren 550 zenbakian argitaratutako legearen sarreran ere agerian geratzen da boterearen eta egiaren arteko harreman hori, bai eta prentsari –eta inprentari, oro har– horri dagokionez esleitzen zitzaizkion funtzioa eta garrantzia ere:

Correspondiendo a la prensa funciones tan esenciales como las de transmitir al Estado las voces de la Nación y comunicar a ésta las órdenes y directrices del Estado y su Gobierno; siendo la Prensa órgano decisivo en la formación de la cultura popular y, sobre todo, en la creación de la conciencia colectiva, no podía admitirse que el periodismo siguiera viviendo al margen del Estado.

Testigos quienes hoy se afanan en la empresa de devolver a España su rango de Nación unida, grande y libre, de los daños que una libertad entendida al estilo democrático había ocasionado a una masa de lectores diariamente envenenada por una Prensa sectaria y antinacional [...] normas al amparo de las cuales el periódico viva en servicio permanente del interés nacional, y que levante frente al convencional y anacrónico concepto del periodismo, otro más actual y exacto, basado exclusivamente en la verdad y en la responsabilidad. (BOE 1938, 155: 6938)

Pasarte horietan elkarlotuta ageri diren «*conciencia colectiva*» eta «*verdad*» kontzeptuek, botereak artikulatuta hartzen duten balio semantiko partikularrekin, Blasek azaltzen duen fenomeno zentsorearen izaeraren

irudi erreal gardena zedarritzen dute. Zentsura txostenetan agertzen den diskurtsoan ere zentsuraren eta egiaren arteko lotura zuzena egiten da. Horren adibide bat Torrealdaik (2000: 241-243) ematen du euskal nazioaren gezurrezko izaera azpimarratzearen harira:

Jada 1937an erabaki zuen frankismoak, zentsuran agertzen denez, Euskal Herria ez dela nazioa, baizik eta eskualdea. Euskal nazionalismorik ez dagoela, baizik eta separatismoa. Hona zergatik:

Es indudable que al usar la misma terminología que los separatistas se les hace el juego a éstos, y se da la apariencia de reconocer como realidad lo que es una ficción producto de una política llena de perfidias y traiciones.

Euskal Herria hiru probintziatara mugatu du frankismoak. [...]

[...]1937an Prentsa eta Propagandako Delegazio Nazionalak argi utzia zuen:

Otros hablan en serio de Euzkadi y del Ejército de Euzkadi y del Gobierno de Euzkadi, como si desconocieran que Euzkadi, como región y menos como Nación, ni existe, ni ha existido, y sí es el País Vasco, Vasconia, y la región vasca y las provincias vascongadas.

Baina orain arte ikusitakoak ez du esan nahi fenomeno zentsorea boterearen instituzio ofizialetan hasi eta amaitzen denik. Blasen arabera (1999, 2007), zentsurak erreprimitutakoaren zaindaria funtzioa betetzen du, forma ezberdinak hartzen ditu, eta ez dago beti agertzen den tokian:

Reducir la censura a sus positivaciones, a sus evidencias, es sustraerse a las otras incidencias de la censura, más sutiles, menos manifiestas, pero a mi juicio, mucho más importantes, en tanto la censura implica un modo peculiar de codificación, difusión y recepción del mensaje en el campo de lo que puede leerse. Es decir, supone también la consideración de la autocensura, de las «otras» censuras y de ese, hasta hace poco, tercero excluido: el lector. Y todo ello considerado dentro de un aparato o entramado sociocultural específico. (Blas, 1999: 287)

Zentsurarekiko hurbilpen zabal horretatik abiatuz, aurretiazko errepresio neurriek (testu jakin batzuk suntsitzea, desagerraraztea, horien banaketa galaraztea, idazle, editore nahiz banatzaileen jazarpena e.a.) debekatutako-

ren esparrua, erreprimitutakoarena, finkatzen dute. Zentsuraren lana da ekoizten diren diskurtsoak zaintzea, errepresioak mugatutako egiaren diskurtsoetik aldendu ez daitezen. Zenbaitetan errepresio eta debeku neurri terroristak (Lyotard, 1979: 102-103) erabiltzen baditu ere, bere debeku funtzio «negatibo»a baino garrantzitsuagoa da funtzio autorizatzaile edo «positibo»a, eredu jakin bat ekoizteaz eta sustatzeaz arduratzen dena (Blas, 1999: 286-287; 2008: 20). Zentsurak egiazko diskurtsoa birsortzen eta zabaltzen du une oro, bertatik aldentzen diren diskurtsoekiko etengabeko dialektikan dago, zaintzen duen egia auzitan jartzen duten diskurtsoak berrera ekartzen, moldatzen. Denborak aurrera egin ahala botereak indarrez ezarritako egiazko diskurtsoa zaintzeko errepresioaren beharra geroz eta txikiagoa da, hasieran, kultura osatzen duten gizabanakoak kontzienteki autozentsuratzen direlako eta, ondoren, hurrengo belaunaldiek zentsura dialektikaren mugak barneratu egiten dituztelako, eurak bilakatuz, maiz, besteen zentsore. Literaturaren bilakabidea dialektika horren muga baitan –ez horrenbeste kontra edo alde– garatzen delako baieztapenetik abiatuta azterketa interesgarriak gauzatu dira, Celia Marshiken *British modernism and censorship* (2006) eta Robert Darntoneren *Censors at Work: How States Shaped Literature* (2014) lanetan, edo Nicole Moorek argitaratutako *Censorship and the Limits of the Literary. A Global View* (2015) liburuko azterketetan, besteak beste.

Zentsuraren teoria orokorrak berdin balio du literatura eta kulturarentzat oro har, eta ikuspegi kritiko horren bidez azaldu daiteke Etchepareren *Buruchkak*-en kasua, inguruko zentsura indarra nahiz Lafitterren ezabaketa. XX. mende hasierarako Inkisizioaren jarduna iraganeko kontua zen, baina horrek ez du esan nahi Eliza katolikoaren zentsura desagertua zenik, egiturazkoa zen eta gutxi batzuetan besterik ez zuen erabili behar debeku funtzioa errepresio neurriak hartuz. Era berean, marko horren barruan hobeto uler daitezke ustez irekiagoak irudi zezaketen Frantziako euskal literatur eremuaren hertsitasuna eta erbestearen mugak. Gauza bera esan daiteke Francoren erregimenpeko Espainiako estatuaren zentsura instituzionalaren bilakabidearen azalpenaz, itxuraz debeku neurri errepresiboen kopurua murriztu baitzuen urteek aurrera egin ahala. Hasiera batean, ezarritako zentsura-dialektikaren muga arabera autozentsura mekanismoak aktibatu zi-

relako euskal literaturaren eremuko subjektuengan, eta, beranduago, belaunaldi berriek muga horien barruan garatzen zutelako haien sorkuntza. Literaturaren esparruan egiten ziren erronka gehienek ez zuten egiaren diskurtsoarentzako arriskurik ekartzen, besteak beste, populazioaren ehuneko handienak alfabetatzea Acción Católica Españolaren zuzendaritzapean zegoen hezkuntza sistemaren bidez jaso zutelako, gaztelaniaz. Horrek, neurri handi batean, euskal literatura idatziaren komunikazio gaitasuna murriztu egin zuen. Blasek dioenaren ildotik, altxamendu militarren osteko lehen urteetan errepresioaren bidez egindako huste kulturalaren ostean, zentsuraren egiteko «positibo» eta autorizatzailea gailendu zen, hau da, hustutakoa Erregimenaren intereseko kultur edukiekin betetzea (Blas, 2008: 20).

Marko teorikoa irekitzeak Miranderen literaturgintzak zentsurarekin izandako harremana hobeto ulertzen laguntzen du. Idazle paristarrak pairatutako zentsura-ingar handienak Eliza katolikoa zuen jatorri, ez instituzio horrek gauzatutako debeku ekintza errepresibo jakinengatik soilik, oso murrizta zen euskal irakurleagoak –eta jendarteak, oro har– egiaren diskurtsoa –Eliza katolikoak mendeetan birsortutako zentsura-dialektikaren mugak, alegia– barneratuta zutelako baizik. Horri gehitu behar zaio Espainiako Estatuaren aparatu zentsore instituzionalak eragiten zuen mehatxu gehigarria, irakurleek idazleak salatu baitzitzaketen. Horiek horrela, 50eko hamarkadan euskal jendarteak barneratuta zeuzkan askotariko zentsura-dialektiken mugak, inkontzienteki zaharrenak (Eliza katolikoarenak), kontzienteki berriak (Espainiako estatuarenak). Beharbada, euskal literatur eremuaren subjektu ezberdinek muga horien arabera jokatu zutelako ez zuen Mirandek sekula Espainiako estatuaren zentsura instituzionalaren debeku neurri errepresibo zuzenik pairatu.

Ondorioak

Artikulu honen helburu nagusia izan da (literaturaren eremuko) zentsura ahalik eta xehekien aztertzea ahalbidetuko duen zabaltze epistemologiko edo teoriko baten beharra azaleratzea. Hispaniar eredutik edan duen zentsurari buruzko memoria eta ulermoldea deszentralizatzeke beharra azpima-

rratu da, maila geografikoan eta tenporalean, lehenik. Miranderen literaturgintzak pairatutako indar zentsore ezberdinen adibideak oinarritzat hartuta, Francoren erregimenpeko zentsuraren panoraman orain arte baztertutako bi aldagai hartu behar dira kontuan: iraganetik hor zen Eliza katolikoaren zentsura eta hiru gune geografiko nagusietako egoera heterogeneoa (Espainia barneko euskal eremua, Frantzia barnekoa eta erbestea). Azkenik, nazioartean azken hamarkadetan gauzatutako berrikuntza teoriakoen ildotik, hasierako deszentralizazio tenporal eta geografikoari kontzeptual-teorikoa erantsi zaio, hau da, zentsuraren gaineko azterketa tradizionalen oinarri teorikoarekiko urruntze kritiko bat, markoa zabaltzeko helburuarekin.

Lan honetan gauzatutako irekitzeak Torrealdaik (2000) milurteko honen hasieran marraztutako bide berriak urratzeko baliagarri izan nahi luke, zentsurarekin lotutako azterketa kualitatiboak egin ahal izateko ezinbestean erreparatu behar baitzaie bere alderdi ageriko edo formalari –AGAKo txostenei eta debeku neurri errepresiboei– ez ezik ikusezinago direnei ere –zentsuraren diskurtsoaren eta egiteko moduaren barneratze kultural kontzientze/inkontzienteari eta alderdi autorizatzailearekin lotutakoei–. Ikerlariak nabarmendu bezala, zabala da zentsurak hartzen duen esparrua, luzea bere itzala eta, ondorioak, zenbatezinak:

Ondare nazionalaren aurka egindako atentatutzat har daiteke zentsura, desegin duenagatik eta jaiotzen utzi ez duenagatik. Ez dago kalkulatzeko modurik zenbat lan gelditu den publikatu gabe, zenbat ekoitzi gabe. Isiltasunaren belaunaldiaz mintzo denik bada: belaunaldi isila, mutua. (Torrealdai, 2000: 249)

Horregatik, zentsuraren eremu zabala barne hartzen duen erregistro edo artxiborik ez dagoelako, ezinbestekoa da garaian garaiko idazleen, editoreen, banatzaileen eta, oro har, euskal literatur eta kultur eremuko partaideen testigantzetara jotzea nahiz argitaratu zenari eta ez zenari –zentsura instituzionalaren debeku neurri errepresibo batengatik izan zein ez– erreparatzea. Testigantzek kulturaren barreiatutako zentsura dialektikaren mugen arrastoa erakusten dute. Argitaratu ez zena zentsura dialektika horretan sar ezin zitekeena da, debekatu eta erreprimitu beharrekoa –kontzienteki zein inkontzienteki– zentsura dialektikaren mugen irizpideen berritasunaren

arabera. Argitaratutakoak, berriz, zentsura dialektika horren barruan onargarri denaren esparrua hartzen du, botereak birsortu nahi duen egiaren diskurtsoarekin bateragarri dena. Epe luzera, zentsuraren funtzio autorizatzailearen ekintza ekoizle eta sustatzailea bilakatzen da indar zentsore ezabatzaile eraginkorrena, arik eta zentsura dialektikaren mugetatik kanpo dagoena kulturalki imajinagaitz bihurtzen den arte. Azken batean, euskal literaturaren lan historiografikoan zein literatura garaikidearen azterketan garaian garaiko zentsura dialektikaren ikuspegia txertatzea da hemen proposatzen dena.

Amaitzeko, nabarmendu beharra dago objektu ezberdinen gaineko teorizazioak mugatu egiten duela, neurri handi batean, horien ezagutza. Horiek horrela, teoria eta metodoek ere, etengabe berritzeko ikuspegi kritikorik barne hartzen ez badute, indar zentsore nabarmena eragin dezakete egiaren diskurtsoa indartzeko tresna gisa. Hori gertatu da, hein handi batean, euskal literaturaren eremuan Francoren erregimenpeko zentsuraz dugun memoriarekin –honi buruzko eraikuntza teoriko akademikoa ia jaioberria baita–. Beharrezkoa da, beraz, zentsuratzen honen alderdi txiki bat besterik ez duen tradizio hispanikoaren eredia zabaltzea, batetik, euskal eremuko literatura eta bestelako sorkuntza baldintzatzen eta moldatzen duten indar zentsoreak indar zentsore gisa identifikatzeko, eta, bestetik, sinplifikazioan erori gabe, indar zentsore horien izaera bere konplexutasunean aztertzeko, instituzioa bezalako botere-guneetatik hasi eta kultura osatzen duten norbanakoetaraino.

Aipatutako iturriak

Abellán, Manuel Luis, 1978, «Censura y práctica censoria», *Sistema* 22. Madril: Editorial Sistema, 29-52.

———, 1987, «Fenómeno censorio y represión literaria», *Censura y literaturas peninsulares. Diálogos Hispánicos de Ámsterdam* 5. Amsterdam: Rodopi

Aldekoa, Iñaki, 2008, *Euskal literaturaren historia*. Donostia: Erein.

Arroita, Izaro eta Otaegi, Lourdes, 2015, «Memoriari buruzko Ikasketa Kulturalkak gurean», Arroita, Izaro eta Otaegi, Lourdes arg. *Oroimenaren lekuak eta lekuok*. Bilbo: Euskal Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua, 10-26.

Blas, Andrés de, 1999, «El libro y la censura durante el franquismo: Un estado de la cuestión y otras consideraciones», *Espacio, Tiempo y Forma (Historia Contemporánea)* 12. Madrid: UNED, 281-301.

———, 2007, «Censura y represión», *Represura* 3. On-line bertsioa: http://www.represura.es/represura_3_mayo_2007_articulo7.pdf (2018/05/30)

Bunn, Matthew, 2015, «Reimagining Repression: New Censorship Theory and After», *History and Theory* 54, 25-44.

Burt, Richard arg., 1994, *The Administration of Aesthetics: Censorship, Political Criticism and the Public Sphere*. Minnesota: Minnesota University Press.

———, 1998, «(Un)Censoring in Detail: The Fetish of Censorship in the Early Modern Past and Postmodern Present», C., Robert arg. *Censorship and Silencing: Practices of Culture Regulation*. Los Angeles: Getty Research Institute for the History of Art and Humanities, 17-42.

Butler, Judith, 1997, *Excitable Speech: A Politics of the Performative*. Londres, New York: Routledge.

———, 1998, «Ruled Out: Vocabularies of the Censor», C. Robert arg. *Censorship and Silencing: Practices of Culture Regulation*. Los Angeles: Getty Research Institute for the History of Art and Humanities, 247-259.

Casenave, Jon, 1997, *De l'article de presse a l'essai litteraire : «Buruchkak» (1910) de Jean Etchepare*. Doktore-tesia. Bordale: Université Michel de Montaigne, Bordeaux III.

Darnton, Robert, 2014 [2014], *Censores trabajando. De cómo los Estados dieron forma a la literatura*, itzul. Ortega, M. México: Fondo Económico de Cultura [Censors at Work: How States Shaped Literature. Londres: W. W. Norton & Company Ltd.]

Freshwater, Helen, 2003, «Towards a redefinition of censorship», *Critical Studies, Censorship and Cultural Regulation*, 225-245.

Holquist, Michel, 1994, «Corrupt Originals: The Paradox of Censorship», *PMLA* 109, 1. New York: Modern Language Association, 14-25.

Jansen, Susan Curry, 1991, *Censorship: The Knot That Binds Power and Knowledge*. New York, Oxford: Oxford University Press.

Khun, Annette, 1988, *Cinema, Censorship and Sexuality, 1909-1925*. Londres, New York: Routledge.

- Kortazar, Jon, 2003, *Euskal Literatura XX. Mendean*. Zaragoza: Prames.
- Larraz, Fernando, 2014, *Letricidio español. Censura y novela durante el franquismo*. Gijón: Ediciones Trea.
- Lyotard, Jean François, 1979, *La condition postmoderne: rapport sur le savoir*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Marshik, Celia, 2006, *British modernism and censorship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Martín de la Guardia, Ricardo M., 2008, *Cuestión de tijeras. La censura en la transición a la democracia*. Madrid: Editorial Síntesis.
- Martínez, Ana, 2014, *La persecución del libro. Hogueras, infiernos y buenas lecturas (1936-1951)*. Gijón: Ediciones Trea.
- Mirande, Jon, 1970, *Haur besoetakoa (ipuin berri bat)*. Donostia: Lur.
- , 1989, *(H)aur besoetakoa*. Iruñea: Pamiela.
- , (Larrea, J. M. arg.), 1985, *Miranderen lan kritikoak*. Iruñea: Pamiela.
- , (Urkizu, P., arg.), 1995, *Jon Miranderen gutunak (1948-1972)*. Zarautz: Susa.
- Mitxelena, Koldo, (Urkizu, P., arg.), 2004, *Koldo Mitxelenaren euskal gutunak 1951-1984, Bilduma 18*. Errenteria: Errenteriako Udala.
- Moore, Nicole, 2015, *Censorship and the Limits of the Literary. A Global View*. New York, Londres: Bloomsbury Publishing Inc.
- Moreno, Antonio Cesar, 2008, «La censura franquista y el libro catalán y vasco (1937-1975). La nueva España: «Imperio del libro españolísimo»», Ruiz, E. koord., *Tiempo de censura*. Gijón: Ediciones Trea, 143-172.
- Müller, Beate, 2003, «Censorship and Cultural Regulation: Mapping the Territory», *Critical Studies, Censorship and Cultural Regulation*, 1-31.
- Olaziregi, Maria Jose, 2002, *Euskal eleberraren historia*. Bilbo: Labayru Ikastegia – Amorebieta-Etxanoko Udala.
- O'Leary, Catherine, 2012, «Introduction», Lázaro, A. eta O'Leary, C. arg., *Censorship Across Borders: The Reception of English Literature in Twentieth-century Europe*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Peillen, Txomin 1987, «Benetazkoa eta asmatuzkoa Jon Miranderen idazlanean», *Egan*. 1-2.

———, 1998, «Jon Miranderen erdeinua bere lekuan», *Jakin* 106, 11-30

———, 2005, «Euskal idazle izatea 1950-1960 urteetako hamarkadan (Hauskura belaunaldia)», Apalategi, U. arg., *Belaunaldi literarioak auzitan*. Donostia: Utriusque Vasconiae, 119-147.

———, 2011, «La entrada de la literatura vasca por la puerta del modernismo», *Euskera*, 225-235.

———, 2014, «Igela aldizkariak: euskaldun heterodoxoen errebista». *RIEV* 59, 1, 185-199.

Rodrigo Echalecu, Ana Maria 2016. *La política del libro durante el primer franquismo*. Doktore-tesia. Madril: Universidad Complutense de Madrid.

Ruiz Bautista, Eduardo, koord., 2008, *Tiempo de censura: La represión editorial durante el franquismo*. Gijón: Ediciones Trea.

Sudupe, Pako, 2011, *50eko hamarkadako euskal literatura. I. Hizkuntza eta ideologia eztabaidak*. Donostia: Utriusque Vasconiae.

Torrealdai, Joan Mari, 1987, «Censura y literatura vasca», Abellán, M. L. arg. *Censura y literaturas peninsulares. Diálogos Hispánicos de Ámsterdam* 5. Amsterdam: Rodopi, 65-98.

———, 2000, *Artaziak. Euskal liburuak eta Francoren zentsura 1936-1983*. Zarautz: Susa.

———, 2018, *Asedio al euskera*. Donostia: Txertoa.

Uribarri, Ibon, 2013, «Censura(s) en la traducción al/del vasco», *Quaderns: Revista de traducció* 20. Bartzelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 31-45.

Aipatutako legediaren iturriak

Franco, Francisco, 1937, «Decreto 180», *BOE* 89. Burgos, 134-135.

———, 1938, «LEY. Habiéndose padecido error...», *BOE* 550. Madril: Gobierno de la Nación. Ministerio del Interior, 6938-6940.